

Pápista Zsolt

A fény konceptualizációja a magyar és a német frazémákban

1. Bevezető

A fény az ember számára nélkülözhetetlen természeti jelenség. Az ember elsősorban vizuális lény, amely a körülötte lévő világ percepcióját és megértését, valamint a vele kapcsolatos interakcióját elsősorban a domináns érzékének köszönheti – a látásnak. Tekintettel arra, hogy a fény az előfeltétele ennek a domináns érzéknek, amely egzisztenciális biztonságot nyújt számára, az ellenkező jelenség, a sötétség, amely az embernek biztonságot nyújtó látásnak megvonását jelenti sebezhető, diszorientált állapotban hagyja. Ebből kifolyólag nem meglepő, hogy a fény és a fény hiánya fundamentális kapcsolatban állnak az ember természetével, és nem meglepő, hogy évezredek óta a nappal-éjjel ciklustól függ a mindennapi életének berendezése. Ilyen kimagasló fontossággal bíró jelenség révén nem meglepő, hogy a FÉNY fogalma jelentős szerepet játszik gondolkodásunk és nyelvhasználatunk strukturálásában.

A jelen dolgozat célját azoknak a metaforáknak az elemzése képezi, amelyek felfedezhetőek a FÉNY fogalma köré épülő magyar és német frazémákban, hogy fényt derítsen arra, miként strukturálja ez a fogalom ennek a két nyelvi közösségnek a nyelvét és gondolkozását. Az elemzés szemantikai és konceptuális hasonlóságok és különbségek feltárását tűzi ki célul. Azért döntöttünk frazémák vizsgálata mellett, mert a metaforikus frazémák konvencionizált metaforákat képviselnek. A konvencionizált metaforák más funkcióval és kommunikatív értékkel rendelkeznek, mint az új, kreatív metaforikus kifejezések, mivel kisebb szerepet játszanak szituációk strukturálásában, és elsősorban különféle tapasztalatokat közvetítenek, amelyeket az adott nyelvben való megjelenésüktől kezdve a mai napig akkumuláltak.¹ Ilyen értelemben a frazémák konceptuális analízise lehetőséget nyújt arra, hogy egy egész nyelvi közösség akkumulált

¹ DOBROVOL'SKIJ-PIIRAINEN 2005. 1.

kulturális tudását elemezzük a valóság specifikus jelenségeit, valamint intra- és interszónális tapasztalokat illetően. A FÉNY fogalmának elemzése a magyar és a német frazémákban rámutathat arra, hogy milyen szerepet játszik (vagy játszott) ez a természeti jelenség olyan személyek kogníciójában, akik ezeknek a nyelvi közösségeknek részét képezik (vagy valamikor részét képezték).

2. Az elméleti keret

2. 1. A frazémák

Frazémák képezik a lexikológia egyik aldiszciplínájának, a frazeológiának fő kutatási tárgyát. Frazémáknak általában különböző jellemzőik vannak, amelyek alapján megkülönböztethetők nem frazeológiai szócsoportoktól, és attól függően, hogy különböző nyelvészek mely jellemzőket részesítik előnyben, eltérő módon definiálják a frazéma terminust.

Dobrovolskij és Piirainen² a frazéma (*Phraseologismus*) terminust minden állandósult szócsoporthoz alkalmazzák – a jelen dolgozatban ezt az álláspontot képviseljük. Palm³ a frazémákat egy nyelv állandósult szócsoportjainak tekinti, amelyek átvehetik egyes szavak (lexémák) funkcióit és jelentéseit a mondatban és a rendszerben. Burger⁴ szerint csak abban az esetben tekinthető egy két vagy több szóból álló kifejezés frazémának, amennyiben a szavak egy olyan lingvisztikai egységet képeznek, amely nem magyarázható meg az egyes szavak között fennálló szintaktikai és szemantikai regularitások alapján, és amennyiben a szócsoportot az adott nyelvi közösség egy lexémához hasonlóan alkalmazza. Fleischer⁵ a frazeolexéma (*Phraseolexem*) terminust alkalmazza a frazémákra és teljesen vagy részlegesen idiomatikus, stabil és lexikalizált szócsoportokként definiálja őket, amelyek legalább egy autosemantikus jelentésű szót tartalmaznak, és nem képeznek mondatokat.

Az elsődleges jellemzőket illetően Burger⁶ csak hármat emel ki: a polilexikalitást (*Polylexikalität*), a stabilitást (*Festigkeit*) és az idiomatikusságot (*Idiomatizität*). Fleischer⁷ ezzel szemben az idiomatikusságot (*Idiomatizität*),

² DOBROVOL'SKIJ – PIIRAINEN 2009. 11.

³ PALM 1995. 1.

⁴ BURGER 2003. 1.

⁵ FLEISCHER 1982. 72.

⁶ BURGER 2003. 14–32.

⁷ FLEISCHER 1982. 29–37, 62–65.

a szemantikai és szintaktikai stabilitást (*semantisch-syntaktische Stabilität*), valamint a lexikalizálódást (*Lexikalisierung*) és a reprodukálhatóságot (*Reproduzierbarkeit*) különbözteti meg. Az egyes jellemzőikkel összhangban Fleischer⁸ különbséget tesz olyan frazémák között, amelyek a centrumhoz, és olyanok, amelyek a perifériához tartoznak – a centrum képviseli azokat a frazémákat, amelyek az összes említett jellemzővel rendelkeznek, míg azok, amelyeknek hiányzik egy vagy több jellemző a perifériához tartoznak.

Tekintettel arra, hogy ebben a dolgozatban a kognitív megközelítés lényeges szerepet játszik, fontos egy további lényeges jellemzőt figyelembe venni, amelyet Dobrovolskij és Piirainen⁹ a jelentés képi komponensének (*bildliche Bedeutungskomponente*) neveznek. A frazémák tartalmi dimenzióját két makrokomponensre osztják fel: 1) a figuratív (lexikalizált) jelentésre és 2) a mentális képre, amelyet a lexikalizált struktúra idéz fel, és amely egyben a szemantikai reinterpretáció kiindulópontja és konceptuális (fogalmi) alapja is. Ez a képi komponens egy speciális konceptuális struktúra, amely összeköti a lexikális struktúrát a lexikalizált jelentéssel, és ebből kifolyólag a frazémák szemantikájának releváns elemét képezi. Továbbá Gibbs¹⁰ arra a következtetésre jutott, hogy az idiomatikus frazémák gazdag figuratív jelentését az embereknek az egyes frazémákban található fogalmi tartományokról alkotott metaforikus tudása motiválja. A metaforikus leképezések, amelyek idiomatikus frazémák részei gyakran olyan módon konvencionizáltak, hogy kogníciónk tudat alatti és automatizált részét képezik, a frazémák kontextusfüggő használata és interpretációja pedig elsősorban annak a ténynek köszönhető, hogy az idiomatikus frazémákat a legkülönfélébb, fogalmi rendszerünkben egymástól izolálva létező metaforikus leképezések motiválják.

2. 2. A fogalmi metafora

A múlt század hetvenes éveitől (a diszciplína kezdete) óta a metafora központi szerepet tölt be a kognitív nyelvészetben. A kognitív nyelvészet arra törekszik, hogy megmagyarázza, milyen módon tükrözi a nyelv az emberi kogníciót, és ebben az értelemben a metafora jelképezi a legegységelműbb bizonyítékot a nyelv és a kogníció összeköttetésére.¹¹ A kognitív nyelvészet a metaforát csak másodsorban tekinti nyelvi jelenségnek, és úgy tartja, hogy metaforikus

⁸ FLEISCHER 1982. 111.

⁹ DOBROVOL'SKIJ-PIIRAINEN 2009. 13.

¹⁰ GIBBS 2014. 74.

¹¹ GRADY 2007. 188.

kifejezések azért fordulnak elő a nyelvben, mert a gondolkozásunk alapvetően metaforikus természetű, azaz fogalmi metaforákra épül.¹² Ez az úttörő felfedezés volt Lakoff és Johnson a nyelv kognitív aspektusairól szóló kutatásainak alapja, és ezért a *Metaphors We Live By* című művüket ennek a kognitív mechanizmusnak a fontosságának hangsúlyozásával nyitják:

„A fogalmak, amelyek a gondolkodásunkat uralják, nem csupán a szellemünk részei. A mindennapjainkat uralják ezek, a legapróbb részletekig. A fogalmaink strukturálják azt, amit érzékelünk, ahogyan tájékozódunk a világban, és ahogyan viszonyulunk más emberekhez. A fogalmi rendszerünk ebből kifolyólag központi szerepet játszik mindennapi valóságaink definiálásában. Amennyiben igaz az állításunk, hogy fogalmi rendszerünk nagymértékben metaforikus természetű, akkor az, ahogyan gondolkozunk, amit tapasztalunk és amit minden nap cselekszünk a metafora kérdéskörét képezi.”^{13, 14}

A fogalmi metaforát úgy lehet értelmezni, mint egy fogalom értelmezését egy másik fogalom segítségével, miközben egy forrástartományt leképezünk egy céltartományra.¹⁵ A céltartomány (általában) egy elvontabb fogalom, amelyet egy másik konkrétabb, fizikailag érzékelhető fogalom által értelmezünk – ehhez szükséges, hogy a két fogalom között valamilyen közös hasonlóság létezzen.¹⁶ Amennyiben figyelembe vesszük az olyan metaforikus kifejezéseket, mint pl. *messzire jut az életben, eltévelyedett, válaszút előtt áll, jó/rossz útra tért, sokra viszi az életben, sok mindenben ment keresztül*, észrevehetjük, hogy ugyan az életre vonatkoznak, mégis nyilvánvalóak bennük az utazás elemei, és így rámutatnak arra, hogy ezekben a metaforákban bizonyos megfelelések állnak fenn két fogalom, az ÉLET (céltartomány) és az UTAZÁS (forrástartomány) között – ebben az esetben AZ ÉLET UTAZÁS metaforáról van szó.¹⁷ Az ilyen metaforikus leképezés lehetővé teszi, hogy a forrástartománnyal kapcsolatos tudásunkat átvigyük a céltartományra, miközben ez a tudás nagymértékben

¹² KÖVECSES-BENCZES 2010. 84.

¹³ LAKOFF-JOHNSON 1980. 3.

¹⁴ „The concepts that govern our thought are not just matters of the intellect. They also govern our everyday functioning, down to the most mundane details. Our concepts structure what we perceive, how we get around in the world, and how we relate to other people. Our conceptual system thus plays a central role in defining our everyday realities. If we are right in suggesting that our conceptual system is largely metaphorical, then the way we think, what we experience, and what we do every day is very much a matter of metaphor.” (fordította P. Zs.)

¹⁵ LAKOFF 1993. 206–207.

¹⁶ KÖVECSES-BENCZES 2010. 81.

¹⁷ KÖVECSES-BENCZES 2010. 79.

befolyásolja a céltartomány konceptualizálását: a metafora ilyen szempontból elsősorban kognitív folyamat és csak másodsorban a nyelvi kifejezések egyik fajtája.¹⁸ A kognitív nyelvészeti megközelítés segítségével bepillantunk a beszélők kognitív folyamataiba, amikor a nyelvet figuratív módon használják, ugyanis a nyelv egy megfelelő alapot képez annak elemzésére, hogy melyik fogalmakat kötik össze egymással a beszélők nyelvterületétől és kultúrájától függően – a metafora ilyen értelemben fontos szerepet játszik a kogníció és a kultúra tanulmányozásában és megértésében.¹⁹

2. 3. A fogalmi metaforák kategóriái

A metaforák különböznek attól függően, hogy milyen kognitív funkciót töltenek be, azaz hogy milyen módon konceptualizálják a világot, és ez alapján különböző kategóriákba sorolhatjuk őket. Lakoff és Johnson a metaforáknak három csoportját különítették el: szerkezeti, orientációs és ontológiai metaforákat.²⁰

A *szerkezeti metaforák* olyan konvencionális metaforák, amelyek keretében egy fogalmat egy másik strukturált és élesen definiált fogalom segítségével értelmezzük.²¹ Funkciójuk abban mutatkozik, hogy a céltartományukat egy forrástartomány segítségével olyan pontosan ragadják meg, amennyire az lehetséges.²² A következő metaforák szerkezeti metaforákat képviselnek: AZ ÉLET UTAZÁS, AZ ÉRVELÉS HÁBORÚ, AZ IDŐ PÉNZ, A GONDOLATOK TÁRGYAK stb.²³

Az *orientációs metaforák* az ember térbeli orientációját veszik alapul, és a forrástartományaik térbeli dimenziókat képviselnek, mint pl. FENT-LENT, KÍVÜLBELÜL, ELÖL-HÁTUL, MÉLY-SEKÉLY, KÖZPONTI-PERIFERIKUS.²⁴ Funkciójuk az, hogy a céltartományok bizonyos csoportját egy koherens térbeli rendszerbe foglalják.²⁵ Orientációs metaforáknak tekinthetőek a következők: A JÓ FENT VAN; A ROSSZ LENT VAN, A BOLDOGSÁG FENT VAN; A SZOMORÚSÁG LENT VAN, A TÖBB FENT VAN; A KEVESEBB LENT VAN stb.²⁶

¹⁸ RIEMER 2003. 392.

¹⁹ KÖVECSES-BENCZES 2010. 79.

²⁰ LAKOFF-JOHNSON 1980. 3-32.

²¹ LAKOFF-JOHNSON 1980. 61.

²² KÖVECSES-BENCZES 2010. 91.

²³ lásd LAKOFF-JOHNSON 1980.

²⁴ LAKOFF-JOHNSON 1980. 14.

²⁵ KÖVECSES-BENCZES 2010. 92.

²⁶ lásd LAKOFF-JOHNSON 1980.

AZ ONTOLÓGIAI METAFORÁK ELVONT dolgokat, mint cselekvéseket, érzelmeket, helyzeteket, gondolatokat stb. egy bizonyos ontológiai státussal látnak el, azaz valami konkrétként prezentálják őket, pl. egy entitásként, anyagként, tartályként vagy egy személyként.²⁷ Lényegesen kisebb mértékben strukturalizálják a céltartományokat, mint a szerkezeti metaforák, mivel az elsődleges funkciójuk az, hogy elvont fogalmakat alapvető kategóriákba soroljanak.²⁸ A következő metaforák ontológiai metaforáknak tekinthetőek: AZ INFLÁCIÓ ENTITÁS, AZ ELME EGY GÉP, AZ ELME EGY TÖRÉKENY TÁRGY stb.²⁹ Az ún. TARTÁLY-metaforák is ontológiai természetűek, mivel térséget, a látókört, eseményeket, cselekvéseket és állapotokat egy TARTÁLYként konceptualizálnak, amely egy felülettel és kívül-belül orientációval rendelkezik.³⁰

3. Az elemzés

A szisztematikus analízis érdekében különböző egynyelvű és kétnyelvű frazémagyűjteményekből kivontunk olyan frazémákat, amelyek szemantikájukat illetően valamilyen módon a FÉNY fogalma köré épültek. Az alkalmazott magyar nyelvű frazémagyűjtemények a következők: Bárdosi (2004), Forgács (2004), O. Nagy (1985), T. Litovkina (2005); az alkalmazott német nyelvű frazémagyűjtemények a következők: Duden (1998), Hansen – Matešić – Petermann – Rittgasser – Steiger – Zimanji-Hofer (1988), Mrazović– Primorac (1981), Redensarten-Index.

Az analízisnek az volt a célja, hogy megállapítsuk, milyen metaforák formájában manifesztálódik a FÉNY fogalma az elemzett frazémákban, ugyanis hogy posztuláljuk a két nyelv fényrel kapcsolatos frazémáiban előforduló fogalmi metaforákat. Ennek keretében az érdekelt bennünket, hogy milyen módon vesz részt a FÉNY fogalma mint forrástartomány a szerkezeti metaforák képzésében. Tekintettel arra, hogy a FÉNY az ember érzéki létének egyik legalapvetőbb feltétele (tekintettel arra, hogy az ember legdominánsabb érzéke a látás, amely a legnagyobb mértékben hozzájárul az ember orientációjához a világban, valamint a világ megismerésében), valamint hogy a frazémák kulturális tudás és többgenerációs tapasztalatok akkumulációjaként értelmezhetőek, ez az analízis rámutathat a magyar és a német kultúrában meglévő konceptuális hasonlóságokra és különbségekre, amelyek ezzel a fogalommal kapcsolatosak.

²⁷ LAKOFF-JOHNSON 1980. 25.

²⁸ KÖVECSES-BENCZES 2010. 91.

²⁹ lásd LAKOFF-JOHNSON 1980.

³⁰ LAKOFF-JOHNSON 1980. 29–32.

Az elemzés kimutatta, hogy két fő metaforapárról beszélhetünk, amelyek az elemzett frazémákban a legtöbb esetben a szemantikai alapot képezik: ezek A TUDÁS FÉNY; A TUDATLANSÁG SÖTÉTSÉG, valamint A JÓ FÉNY; A ROSSZ SÖTÉTSÉG szerkezeti metaforapárok. Olyan metaforákról van szó, amelyek további, komplexebb metaforák alapjait képezik (ennek megfelelően ezek az alárendelt metaforák a dolgozatban alfejezetekként kerülnek bemutatásra). Emellett egy további szerkezeti metaforát (AZ ÉLET FÉNY), valamint egy további szerkezeti metaforapárt (AZ ENGEDÉLY ZÖLD FÉNY; A TILALOM PIROS FÉNY) tudunk posztulálni, amelyek függetlenek a fent említett dichotóm metaforapároktól. A továbbiakban az elemzett frazémákat aszerint csoportosítjuk, hogy melyik szerkezeti metaforához tartoznak, majd leírjuk a FÉNY fogalmának konceptuális szerepét ezeknek a frazémáknak a jelentésalkotásában, valamint kiemeljük a két nyelv között megfigyelhető hasonlóságokat és különbségeket, amennyiben vannak ilyenek.

3. 1. A TUDÁS FÉNY

A TUDÁS FÉNY fogalmi metafora a nyugati kultúra számos aspektusaiban megfigyelhető, amelyekből a talán legmarkánsabb példa a *felvilágosodás* nevű európai eszméramlat és a világnézet, amelyet megtestesített, mivel egy metaforikus felvilágosodást képviselt a racionalitás és a tudományok segítségével, szemben az irracionalitással, babonával és tudatlansággal – ez önmagában példázza A TUDÁS FÉNY és A TUDATLANSÁG SÖTÉTSÉG szerkezeti metaforák közötti antitetikus kölcsönhatást. A TUDÁS FÉNY metafora kimondottan komplex természetű, és dekonstruálnunk kell ahhoz, hogy megértsük szerepét az elemzett frazémákban. A FÉNY és a TUDÁS fogalmak kapcsolatának tapasztalati alapjai vannak, ami abban nyilvánul meg, hogy visszavezethető A TUDÁS LÁTÁS szerkezeti metaforára.³¹

Az ember elsősorban vizuális lény, amely a körülötte lévő világot dominánsan a látás segítségével ismeri meg, és számos jelenség csak vizuális úton válik számára érthetővé. A tudásról alkotott fogalmunkat ebből kifolyólag jelentős mértékben strukturálja a LÁTÁS fogalma, és tulajdonképpen ez az alapja A TUDÁS LÁTÁS szerkezeti metaforának. Mivel ennek a metaforának korrelációs alapjai vannak, azaz mivel elemi metaforáról³² van szó, egy keretszerű mentális reprezentációból eredeztető egy metonimikus szakaszon keresztül.³³

³¹ LAKOFF-JOHNSON 1980. 48.

³² GRADY 1997.

³³ KÖVECSES 2013. 86.

Arra, hogy hogyan vezethetnek metonimikus kapcsolatban álló elemek metaforához, Kövecses a következő magyarázatot adja:

„This happens when one of the elements of a frame-like mental structure is generalized (schematized) to a concept that lies outside the initial frame in a different part of the conceptual system. The generalization process leads to sufficient conceptual distance between the initial and the new frame on which metaphors can be based. In order for metaphors to emerge, in the typical cases, distant vertical taxonomies are involved. This explains the importance of taxonomic hierarchies and frames in our conceptualization of the ‘metaphor-metonymy relationship.’³⁴

Az alapvető metonimikus kapcsolatok azok az elemek között, amelyek a forrás- és céltartományokat alkotják elengedhetetlenek A TUDÁS FÉNY szerkezeti metafora megértéséhez, valamint annak, hogy miért nem fogalmi metonimiáról beszélünk ebben az esetben (amelyet A FÉNY A TUDÁS HELYETT alakban fejeznénk ki). A fény bizonyos értelemben az előfeltétele a látásnak, és ebből kifolyólag az előfeltétele a világ percepciójának, és mivel a dolgok észlelése általában az első lépés ahhoz, hogy megértsük őket, a fény és a tudás bizonyos módon szintén korrelációs kapcsolatban állnak egymással kauzális értelemben a látáson keresztül. Ez azt jelenti, hogy ennek a metaforának egy metonimikus lánc (*metonymic chain*)³⁵, ugyanis A FÉNY A LÁTÁS HELYETT ÉS A LÁTÁS A MEGÉRTÉS HELYETT az alapja. Ilyen értelemben a MEGÉRTÉS, a LÁTÁS és a FÉNY fogalmai mind a TUDÁS fogalmi keret részét képezik, és a FÉNY fogalma ezért elérést biztosíthat az egész kerethez – ezen a ponton metonimiáról van szó. Azonban szem előtt kell tartanunk, hogy nem szükséges a fizikai megfigyelés a megértésnek minden formájához, mint pl. ötletek, elméletek, tények, érzelmek, emlékek és hasonlók esetében, viszont a nem fizikai tudásunk konceptualizálása generalizálás (sematizálás) alapján megegyezik azzal, ahogyan olyan dolgokat konceptualizálunk, amelyeket vizuálisan kell észlelnünk – ilyen értelemben a tudás egy olyan fogalomává válik, amely a testi tapasztalatainktól független, mivel egy eltérő taxonómiai hierarchiához tartozik.³⁶ A TUDÁS FÉNY szerkezeti metaforában a FÉNY forrástartomány metonimikus kapcsolatban áll a LÁTÁS forrástartománnyal A TUDÁS LÁTÁS elemi metaforából, és mivel a fenti magyarázat alapján a TUDÁS és a LÁTÁS fogalmai az elemzett frazémák kontextusában konceptuális értelemben egymástól távol álló, független kereteket

³⁴ KÖVECSES 2013. 86.

³⁵ DIRVEN 2003. 84.

³⁶ KÖVECSES 2013. 82.

képviselnek különböző taxonómiai hierarchiákban, a TUDÁS és a FÉNY közötti kapcsolatot is metaforikus természetűnek kell tekintenünk (mivel az ezekben a frazémákban kifejezett tudás egy elvontabb fogalmat képvisel, mint a pusztán észlelés által szerzett tudás).

A TUDÁS FÉNY szerkezeti metafora mindkét nyelv frazémáiban a legproduktívabb metaforát képviseli. Jelentős hasonlóságokat lehet megfigyelni azt illetően, hogy miként manifesztálódik ez a metafora ezeknek a nyelveknek a frazémáiban, viszont lényeges különbségek is megfigyelhetők.

Mivel ezek a frazémák tudással kapcsolatosak, és mivel a tudásról alkotott kulturális modellünkben a tudás a fejben³⁷ helyezkedik el, a fényt egy ANYAGKÉNT konceptualizáljuk, amely a fejben található, a fejet pedig ennek megfelelően TARTÁLYKÉNT konceptualizáljuk. Ezt teljesen illusztrálják a következő frazémák, amelyek azt fejezik ki, hogy valaki megért valamit, még hozzá a fejben megjelenő fény képének formájában:

- (1) magy. *fény/ világosság gyűl/ gyullad ki az agyában/ a fejében*
- (2) magy. *megvilágosodik valakinek az elméje*
- (3) ném. *jemandem geht ein Licht auf* (= 'valakinek felvillan a fénye (a lámpája)')

A német (3)-mas példa esetében a *Licht* ('fény') lexéma nem csak fényként értelmezhető, hanem lámpaként, azaz egy fényforrásként is. Ebben az értelmezési változatban egy ötletet, egy információt konceptualizálunk lámpaként, amely megvilágosítja a fej belsejét (a tartályt, amelyben a lámpa elhelyezkedik).

A következő frazémák eltérnek a fentiektől abból a szempontból, hogy a leírt személy valaki más közrejátszásával jut el a megértésig, azaz konceptuális értelemben egy másik személy (illetve egy másik személy magyarázata, információja) szerepel fényforrásként, amely megvilágosítja a leírt személy fejét:

- (4) magy. *világosságot gyújt valakinek az agyában/ a fejében*
- (5) magy. *megvilágosítja valakinek az elméjét*
- (6) ném. *jemandem ein Licht aufstecken* (= 'felrak egy fényt (egy gyertyát) valakinek')

A német (6)-os példában ez a fényforrás (az információ) gyertya formájában fordul elő, amelyet felraknak a fejre (illetve a fejbe), mintha az egy csillár volna. Mivel a csillár a szoba mennyezetén helyezkedik el, ebben az esetben egy további metaforát is beazonosíthatunk, még hozzá AZ EMBERI TEST ÉPÜLET

³⁷ DIRVEN (2003. 84.) ezt nem csupán egy fogalmak közötti rész-egész viszonynak tekinti, hanem egy olyan inkluzív szintagmának, amelyet metonimikus láncnak (*metonymic chain*) nevez. Ez annyit jelent, hogy a 'fej' egymással metonimikus kapcsolatban álló elemeket tartalmaz, mint *fej, agy, szürke állomány, gondolkodás, gondolkodási folyamatok és intelligencia*.

szerkezeti metaforát, amelyben az emberi test régiói nagy vonalakban megfelelnek egy épület függőleges szerkezetének (a mennyezet a fej megfelelője ebben az értelemben, mivel egy helyiség legmagasabb pontját képviseli). Szintén gyertyaként értelmezhető a fényforrás a magyar (4)-es frazémában is, ami a *gyújt* ige jelenlétéből következtethető ki (a fényforrás tehát felveszi egy konkrét tárgynak a jellegzetességeit).

Érdeemes azonban figyelembe venni, hogy ezeknek a frazémáknak a szemantikájában nem csak a fény játszik szerepet – a jelentésalkotásban a sötétség ugyanolyan jelentőséggel bír, még ha nem is fordul elő explicit módon a kifejezések lexikális szintjén. A TUDATLANSÁG SÖTÉTSÉG szerkezeti metafora *inferenciálisan*³⁸ jelen van a reinterpretációs folyamatban, mivel ahhoz, hogy valakit okosabbá tegyünk, feltételeznünk kell egy olyan előzőleg meglévő állapotot is, amelyben az érintett személy valamivel kapcsolatban tudatlan. A frazémák reinterpretációjához egy három lépéses szenárió konstruálása szükséges, amelyben az első lépést a sötétség (a tudatlanság) képezi, a másodikat a fényforrás (a cselekedet vagy információ, amely a tranzícióhoz vezet) megjelenése és a harmadikat az eredmény, a fény (a tudás). Ezen a három lépéses ontológián alapulnak mindazok a frazémák a magyar és német nyelvben, amelyek a TUDÁS FÉNY szerkezeti metafora köré épülnek.

A német (7)-es és (8)-as frazémák megegyeznek az előzőleg leírt frazémákkal abban a tekintetben, hogy a tudás egy ANYAG, amit egy TARTÁLYba helyezünk. A lényeges különbség azonban abban rejlik, hogy a TARTÁLY nem az emberi fej, hanem bármilyen gondolat vagy szituáció, amelyet potenciálisan meg lehet érteni. Ezzel összhangban a következő német frazémák azt fejezik ki, hogy valaki valamit, ami addig a pontig ismeretlen vagy titkos volt valaki számára megmagyaráz, illetve érthetővé tesz:

(7) ném. *Licht in etwas/ eine Sache bringen* (= ‘fényt hoz valamibe/ egy dologba’)

(8) ném. *Licht ins Dunkel bringen* (= ‘fényt hoz a sötétségbe’)

A (8)-as példában ez az ismeretlen dolog a lexikális szinten is metaforizálódik és sötétségként fordul elő. Ezekben a példákban a gondolat vagy szituáció felveszi a TARTÁLY szerepét, és a fényt ANYAG formájában beleviszük. A tartály eredetileg (inferenciálisan) sötét, a személy nem érti vagy nem ismeri a szóban lévő gondolatot vagy szituációt, de amint fényt helyezünk bele, transzparenssé

³⁸ SCHWARZ-FRIESEL (2007. 33.) az inferenciát egy kognitív folyamatként definiálja, amely a világról alkotott tudásunkon alapul, amely áthidalja a diszkontinuitásokat egy szövegben, és amelyet olyan esetekben alkalmazunk, amikor hiányos információval vagy látszólagos abszurdításokkal szembesülünk.

és érthetővé válik. Ez kimondottan lényeges, mivel azt bizonyítja, hogy a tudást nem kizárólag olyasmiként konceptualizáljuk, ami az emberi fejben helyezkedik el, hanem olyasmiként is, ami olyan dolgokban (legyenek azok fizikai tárgyak, elvont gondolatok és egyebek) is megtalálható, amelyekről valamilyen tudással rendelkezünk. Ebben a konceptuális értelemben az elme a tudásnak nem az egyetlen tartálya, mivel az elme határain kívül is tárolhatjuk azt. Bár ez első pillantásra abszurdumnak tűnhet, szem előtt kell tartanunk, hogy a metonimikus lánc, amely segítségével a tudást egy személy fejében található entitásként értelmezzük valójában annak következménye, hogy tudományosan megértettük az agy szerepét az információfeldolgozásban. Emiatt konceptualizáljuk az agyat a tudás tartályaként. Az embernek azonban valahogyan konceptualizálnia kellett a tudást hasonló tudományos áttörések előtt is, és a válasz arra, hogy ez hogyan működhetett a fogalmi rendszerünk struktúrájában még ma is megtalálható. A körülöttünk lévő világot fogalmak segítségével konceptualizáljuk. Amennyiben nem tudjuk, hogy egy adott (fizikai vagy elvont) dolog micsoda, akkor nem rendelkezünk róla megfelelő fogalommal. Azzal, hogy fogalmakat hozunk létre bizonyos értelemben hozzáadunk információkat és tapasztalatokat a világ dolgaihoz, és ilyen módon információt „tárolunk” azokban a dolgokban, amelyekről bizonyos tudással rendelkezünk. Annak ellenére, hogy a tudás külső tárolása nem tekinthető tudatos konceptualizációnak, a nyelvhasználat ezt mégis tükrözi, mint a leírt frazémák esetében, amelyekben ezt a tudást továbbá leképezzük a fényre.

A magyar frazémákban is előfordul a tudásnak hasonló projekciója, viszont azzal a különbséggel, hogy a fényt nem helyezzük a szóban lévő tárgy belsejébe, hanem rávetítjük a felszínére. Ilyen frazémák a következők:

- (9) magy. *fényt derít valamire*
- (10) magy. *éles világot vet valamire*
- (11) magy. *fény derül valamire*

Ezekben a frazémákban az ágenst (egy személyt vagy valamely tényt, amely valamit érthetővé, ismertté tesz) konceptualizáljuk fényforrásként. Itt azonban másképp kell értelmeznünk a fényforrást, mint az előző frazémákban. Amennyiben az ágens egy személy, amely verbális úton tesz valamit érthetővé vagy ismertté valaki más számára, egy összetett konceptuális jelenségről beszélhetünk. Annak a ténynek köszönhetjük a verbális cselekvés konceptualizálását fényként, hogy szavakat információk átadására alkalmazunk. Ilyen értelemben a szavak olyan tartályok, amelyek tudást hordoznak magukban, amit egy verbális csatornán keresztül eljuttatnak a beszélőtől egy befogadóig,

és ez azt jelenti, hogy ebben az esetben a VEZETÉK-metaphora (*conduit metaphor*)³⁹ játszik szerepet a konceptualizációs folyamatban. Továbbá, ennek megfelelően ilyen frazémákban egy alárendelt metaforát is posztulálhatunk: A MAGYARÁZÁS FÉNY VETÍTÉSE.

A tudás mint fényforrás gondolata előfordul a német (12)-es frazémában is, amelyben az a szemantika jut kifejezésre, hogy valaki szerénység miatt elrejti tehetségeit és nem juttatja ötleteit kifejezésre. Ez a jelentés annak a képnek segítségével kerül leírásra, hogy a szóban lévő személy valamivel lefedi a fényét, hogy az ne legyen látható mások számára (ennek a frazémának negált változata is létezik, amely esetben az ellenkező jelentés jut kifejezésre):

(12) ném. *sein Licht (nicht) unter den Scheffel stellen* (= ‘véka alá teszi/ nem teszi véka alá a fényét’)

Ennek ellenkező változata mindkét nyelvben előfordul. Olyan frazémákról van szó, amelyekben valaki a tudását mások előtt is bizonyítja:

(13) magy. *csillogtatja a tudását*

(14) ném. *sein Licht leuchten lassen* (= ‘hagyja a fényét világítani’)

A magyar (13)-as példában újból egy olyan esetről van szó, amelyben a tudást a lexikális szinten nem helyettesíti fény, viszont felveszi annak jellegeit, ami a *csillog* ige révén jut kifejezésre. A német (14)-es példa pedig azt hangsúlyozza a (12)-es példával összhangban, hogy az ágens nem fedi le a fényforrást, hanem mindenki számára láthatóvá teszi.

A német (15)-ös frazéma ezzel ellentétben azt a szemantikát fejezi ki, hogy valaki nem rendelkezik kielégítő mennyiségű tudással, illetve hogy buta. A tudásszinteket ebben az esetben skaláris módon a fény nagyságával hozzuk párhuzamba:

(15) ném. *kein großes Licht sein* (= ‘nem nagy fény’)

Ebben a frazémában továbbá metonímia is jelen van, ugyanis a tudást képviselő fény a személy helyett áll, ami a RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT metonímiának felel meg.

Végül kizárólag a magyar nyelvre jellemzőek az olyan frazémák, amelyek hasonlatokat alkalmaznak a szemantikájuk kifejezésére:

(16) magy. *világos, mint a nap*

(17) magy. *világos, mint az egyszeregy*

(18) magy. *világos, mint a vakablak*

(19) magy. *világos, mint néger (asszony) feneké az alagútban*

³⁹ REDDY (1993. 164.) a VEZETÉK-metaphorát három konceptuális elképzeléssel definiálja: 1) a gondolatok és jelentések tárgyak, 2) a szavak tartályok, amelyekbe tartalmat (gondolatokat vagy jelentéseket) helyezünk, és 3) a kommunikálás küldés.

A (17)-es példa egyértelmű összeköttetést létesít az érthetőség és az emberiség elsődleges fényforrása, a Nap között, a (18)-as példa ironikus jelentést fejez ki, ugyanis hogy valami nem érthető, méghozzá úgy, hogy azt egy ablakra hasonlító, de befalazott falmélyedéssel veti össze, amelyen keresztül nem jön a házba fény. A (17)-es példa igazán érdekes abból a szempontból, hogy A TUDÁS LÁTÁS szerkezeti metaforát kétszer alkalmazza, mivel az egyszeregy egy kimondottan egyszerű, könnyen érthető dolog, amely metaforikusan felveszi egy fényforrás karakterisztikumait. A (19)-es példa viszont humorisztikus módon igyekszik közölni az ironikus jelentését, miközben olyan elemeket halmoz (és ezzel fokozza a hatást), amelyeket prototipikusan nem a világossággal hozunk párhuzamba.

3. 1. 1. A VÉLEMÉNYEZÉS FÉNY VETÍTÉSE

A TUDÁS FÉNY szerkezeti metaforának az egyik alárendelt metaforája A VÉLEMÉNYEZÉS FÉNY VETÍTÉSE metafora, amely keretében valamely személynek vagy dolognak egy bizonyos fényben való megfigyelése kihangsúlyoz egy ezzel a személlyel vagy dologgal kapcsolatos információt, amellyel a megfigyelő rendelkezik. A metafora mindkét nyelv frazémáiban előfordul, és mindkét nyelvben maga a fény felveszi a kihangsúlyozott információ minősítését. Ez a minősítés legegyszerűbb formájában pozitív vagy negatív lehet:

(20) magy. *jó fényt vet valamire/ valakire*

(21) magy. *rossz fényt vet valamire/ valakire*

(22) ném. *ein gutes Licht auf jemanden/ etwas werfen* (= 'jó fényt vet valakire/ valamire')

(23) ném. *ein schlechtes/ schiefes/ kein gutes Licht auf jemanden/ etwas werfen* (= 'rossz/ ferde/ nem jó fényt vet valakire/ valamire')

Ezek a frazémák különböző minőségű fényt alkalmaznak szemantikájuk kifejezésére, ami elsősorban arra vezethető vissza, hogy a jó minőségű megvilágítás lehetővé teszi a megfigyelőnek, hogy valamit jobban lásson, míg a rossz minőségű megvilágításnak ellentétes hatása van a vizuális percepcióra. Kognitív szempontból azonban kimondottan jelentős, hogy a frazémákban azokat a jellemzőket, amelyeket valamely személy vagy dolog minősítésére alkalmazunk átveszi maga a fény, amellyel ezt a személyt vagy dolgot megvilágítjuk. Ez azért lényeges, mert a megvilágítás tárgya az, ami kihat a fény minőségére, holott a fény egy teljesen másik forrásból ered. Ez a forrás valamely a megfigyelt tárggyal kapcsolatos információ (egy cselekedet vagy egyéb tényállás), amit a megfigyelő értékkel. A megfigyelő tudását (és véleményét) a megfigyelt tárggyal kapcsolatban tehát leképezzük a megfigyelés tárgyára kivetített fényre, ami összhangban van A TUDÁS FÉNY szerkezeti metaforával.

A németben a pozitív és negatív értékelés mellett az újnak minősített, előzőleg ismeretlen információt is kihangsúlyozhatjuk a (24)-es frazéma segítségével:

(24) ném. *ein neues Licht auf jemanden/ etwas werfen* (= 'új fényt vet valakire/ valamire')

Továbbá mindkét nyelvben előfordul olyan eset is, amelyben a fényforrás nem egy cselekedet vagy tényállás a megvilágítás tárgyával kapcsolatban, hanem egy személy magyarázása. Ebben az esetben a magyarázat érthetősége az a jellemző, amelyet a fény átvesz. A magyar (25)-ös példában ez az éles fény képével kerül kifejezésre, amely a fény minőségével metaforikusan utal a magyarázat érthetőségére, még hozzá annak alapján, hogy az éles fény jobb látást biztosít, ami viszont a jobb megértés céltartományát képviseli. Továbbá, ezekben az esetekben, akár a (9)-es, (10)-es és (11)-es példában a VEZETÉK-metaphora is szerepet kap, mivel a magyarázó személy verbális úton fénysugarat vetít a magyarázat tárgyára, amelyet az információival metaforikus értelemben megvilágosít:

(25) magy. *éles fényt vet valamire*

(26) ném. *ein bezeichnendes Licht auf jemanden/ etwas werfen* (= 'leíró fényt vet valakire/ valamire')

Az idáig feltüntetett példákat, ugyanis a (20-26)-os frazémákat konceptuális szempontból az jellemzi, hogy a fényt valakire vagy valamire rávetíti egy adott fényforrás, amely a megvilágítás tárgyról feltár valamilyen információt. A német nyelvben léteznek azonban olyan frazémák is, amelyeknél nem a fényt vetítik egy valamilyen módon bemutatandó tárgyra, hanem magát a megvilágítás tárgyát mozdítják el fizikailag és helyezik a fénybe. Ilyen frazémák a következők:

(27) ném. *etwas ins rechte/ richtige Licht rücken/ setzen* (= 'új fényt vet valakire/ valamire')

(28) ném. *jemanden/ etwas in ein falsches/ ins falsche Licht rücken* (= 'rossz fénybe tol valakit/ valamit')

(29) ném. *etwas in ein anderes Licht rücken/ setzen/ stellen* (= 'más fénybe tol/ helyez valamit')

Bár a felsorolt frazémák szemantikailag szinte teljesen megegyeznek a (20-24)-es frazémákkal, a konceptualizáció szempontjából jelentős különbségeket mutatnak fel, amelyekből a legjelentősebb az, hogy a fény bennük nem csak strukturális metaforát képvisel, hanem egyben ontológiai metaforát is, mivel TARTÁLYként konceptualizáljuk.

Hasonló ontológiát mutatnak a következő frazémák is, melyek valakinek/ valaminek a pozitív vagy negatív bemutatására vonatkoznak, miközben

a bemutatás minősítését a megfelelő pozitív vagy negatív tartályba való elhelyezés adja meg. A különbség a (27–29)-es frazémákhoz viszonyítva az, hogy a bemutatandó tárgy definiálatlan módon kerül ebbe a tartályba, ugyanis nincs jelen a lexikális szinten expliciten kifejezett fizikai elmozdítás. A következő frazémák sorolhatóak ebbe a kategóriába:

(30) ném. *jemanden/ etwas in einem guten/ günstigen Licht erscheinen lassen* (= ‘jó/ előnyös fényben mutat be valakit/ valamit’)

(31) ném. *jemanden/ etwas in einem schlechten/ schiefen/ in keinem guten Licht erscheinen lassen* (= ‘rossz/ ferde/ nem jó fényben mutat be valakit/ valamit’)

3. 1. 2. A NYILVÁNOSSÁG FÉNY

A TUDÁS FÉNY szerkezeti metafora másik derivátuma A NYÍLVÁNOSSÁG FÉNY szerkezeti metafora, amely a következő frazémákban ismerhető fel:

(32) magy. *napfényre bukkan*

(33) magy. *napvilágot lát*

(34) magy. *napvilágra jön/ jut/ kerül*

(35) ném. *ans Licht kommen* (= ‘a fényre jön’)

Ezekben a frazémákban is jelentős szerepe van a fény és a sötétség dichotómiájának (A TUDÁS FÉNY ÉS A TUDATLANSÁG SÖTÉTSÉG szerkezeti metaforák formájában) a konceptualizációra tekintve. Szemantikailag azt fejezik ki, hogy valami a nyilvánosság számára ismertté válik olyan módon, hogy metaforikus értelemben a sötétségből a fényre kerül – ez tulajdonképpen a tudatlanság és a tudás közötti tranzíció metaforizálása. Viszont annak ellenére, hogy a SÖTÉTSÉG fogalma nélkülözhetetlen ezeknek a frazémáknak a szemantikai dekódolásában, a két fogalom közül csak a FÉNY van jelen a lexikális szinten. Ez azt jelenti, hogy a SÖTÉTSÉG fogalmát inferenciálisan kell aktiválnunk a sikeres konceptualizáció érdekében. Ezt az inferenciát a magyar *bukkan, lát, jön, jut, kerül*, valamint a német *kommen* (‘jön’) igék valószínűsítik meg, mivel ezek valamilyen mozgást fejeznek ki, és mivel ennek a mozgásnak a célja a fény, míg a kiindulópontja ennek a mozgásnak csakis a konceptuális ellentéte lehet, a sötétség.

Míg a (32–35)-ös példák nem definiálják, hogy a fényre való eljutást ki vagy mi kezdeményezni, a (36–38)-as példák egy explicit ágens jelenlétére utalnak, amely a megvilágítás tárgyát a sötétségből a fényre hozza. Ezek a frazémák ugyanis azt fejezik ki, hogy valaki feltár valamilyen titkot, majd ezt a nyilvánosságra hozza:

(36) magy. *napvilágra/ napfényre hoz*

(37) ném. *etwas ans Licht / Tageslicht bringen* (= 'a fényre/ napvilágra hoz valamit')

(38) ném. *etwas ans Licht (der Öffentlichkeit) zerren* (= 'a fényre/ a nyilvánosság fényére rángat valamit')

3. 2. A JÓ FÉNY

A másik fogalmi metaforadichotómiát, amely produktív alapot képez további alárendelt fogalmi metaforáknak az elemzett frazémákban A JÓ FÉNY és A ROSSZ SÖTÉTSÉG szerkezeti metaforák képezik. A JÓ és a FÉNY, valamint a ROSSZ és a SÖTÉTSÉG fogalmak közötti összefüggés visszavezethető arra az evolúciós tényre, hogy az ember számára, mint elsődlegesen vizuális lény számára a fény mindenkor egzisztenciális biztonságot nyújtott - fény jelenlétében láthatta környezetét, ételt kereshetett vagy vadászhatott, könnyebben észrevehette a számára veszélyes, ragadozó állatokat, és emellett nappal jelentősen könnyebben melegedhetett, mint este. A sötétség viszont megfosztotta mindezekről az egzisztenciális előnyöktől, mivel megvonta legfontosabb érzékét és elsődleges hőforrását. Ebből kifolyólag nem meglepő, hogy a sötétséggel elsődlegesen negatív érzelmeket asszociálunk, míg a fény enyhíti ezeket a negatív érzelmeket, és emiatt pozitív jelenséggéként értelmezzük - ezek a fogalmi metaforák tehát az evolúció produktumainak tekinthetők. A sötétség és a fény dualisztikus természete a világ szinte minden kultúrájában jelen van, így nem meglepő, hogy a nyelvben is manifesztálódik. Mivel ez a metafora lényegében visszavezethető egy korrelációs viszonyra a fény és pozitív érzelmek között, olyan metaforának kell tekintenünk, amelynek a FÉNY A POZITÍV ÉRZELEM HELYETT metonímia az alapja, amely az OK AZ OKOZAT HELYETT sematikus metonímia derivátuma. Azonban, mivel az elemzett frazémák esetében ezek a fogalmak eltérő taxonómiai hierarchiákat képviselnek (a pozitív érzelem ezekben az esetekben nem csupán egy testi reakció, amelyet fény váltott ki, hanem a jóságnak egy lényegesen elvontabb gondolatával kapcsolatos) mindeképp metaforáról van szó, és nem metonímiáról.

A magyarban és a németben egyaránt találhatóak olyan frazémák, amelyek A JÓ FÉNY és A ROSSZ SÖTÉTSÉG szerkezeti metaforák köré épülnek. Ilyen frazémák a következők:

(39) magy. *fény az éjszakában /a sötétségben valaki /valami*

(40) ném. *wo (viel) Licht ist, ist auch (viel) Schatten* (= 'ahol (sok) fény van, ott (sok) sötétség is van')

(41) ném. *Licht ins Dunkel bringen* (= 'fényt hoz a sötétségbe')

(42) ném. *Licht im Dunkel/ Dunkeln sehen* (= 'fényt lát a sötétségben')

A magyar (39)-es, valamint a német (41)-es és (42)-es példákat az jellemzi, hogy ontológiai metaforát tartalmaznak, ugyanis a SÖTÉTSÉG fogalmát TARTÁLYként konceptualizálják, a FÉNYT pedig a benne elhelyezkedő ANYAGként. Szemantikailag azt fejezik ki, hogy egy személy, egy tárgy vagy egyéb tényállás egy negatív helyzetbe reményt hoz. Azzal, hogy a fény a sötétség belsejében helyezkedik el, egyértelművé válik, hogy bár jelen van a fény, a sötétségnek lényegesen nagyobb a kiterjedése, ugyanis (egyelőre) dominál a fény felett. A német (40)-es példában nem lehet szó ilyen ontológiáról, viszont a fény és a sötétség természetes dualizmusát írja le, amely térbeli elrendeződés formájában nyilvánul meg.

A magyar (43)-mas és a német (44)-es példa, amelyek szemantikailag a javulás reményét fejezik ki valamilyen negatív körülmény közepette, külön említést érdemelnek a konceptuális jellegzetességeik miatt:

(43) magy. *fény az alagút végén*

(44) ném. *Licht am Ende des Tunnels sehen* (= 'fényt lát az alagút végén')

A fény és a sötétség egyaránt jelen van a képben, azzal hogy a fény a lexikális struktúrájának is részét képezi, míg a sötétség csak inferenciálisan az ALAGÚT fogalmi keret elemeként vesz részt a jelentésalkotásban. Ezek a frazémák a konceptuális szinten különösen összetettek, mivel nem csak A TUDÁS FÉNY ÉS A TUDATLANSÁG SÖTÉTSÉG szerkezeti metaforákra épülnek, hanem AZ ÉLET UTAZÁS metaforára is, mivel a képi szinten jelen vannak olyan elemek, mint a mozgás (az alagúton keresztül), az út (az alagút) és a célpont (az alagút vége). Ezek az elemek olyan módon integrálódnak egymással, hogy az alagúton végigvezető út a sötétségre asszociál (ami valami negatívát képvisel), és az alagút után következő útszakaszt, a célt a fénnel azonosítjuk (ami valami pozitívra utal). Ilyen módon egy temporális tranzícióra kerül sor egy huzamosabb ideig tartó negatív szituációból (az ALAGÚT fogalmának prototipikus struktúrája idézi meg a huzamosabb időtartam gondolatát) egy pozitív szituációba.

A német (45)-ös példa azonos jelentést és hasonló összetettséget mutat fel, azzal a különbséggel, hogy nem az ALAGÚT fogalmi keret biztosítja a SÖTÉTSÉG fogalmának aktiválását, hanem az ÉJJEL-NAPPAL antitetikus fogalom pár:

(45) ném. *Licht am Horizont sehen* (= 'fényt lát a horizonton')

Végül a magyar (46)-os példa a fényt a túlvilági élettel, potnossabban a keresztény mennyországgal hozza párhuzamba (ebben az értelemben a fény a mennyország boldogságát, a sötétség pedig a pokolt, az alvilágot képviseli):

(46) magy. *Az örök világosság fényeskedjék neki!*

3. 2. 1. A POZITÍV ÉRZELMI ÁLLAPOT FÉNY

Az ember érzelmi állapotára vonatkozó frazémák is a JÓ FÉNY; A ROSSZ SÖTÉTSÉG metaforapárra építhetnek, miközben pozitív érzelmeket társítanak a FÉNY fogalmához, a SÖTÉTSÉG fogalma pedig negatív érzelmeket, illetve a pozitív érzelmelek megszűnését képviseli. Tekintettel arra, hogy a fény csak vizuálisan érzékelhető jelenség, nem meglepő, hogy ezek a frazémák az ember érzelmi állapotát is vizuálisan észlelhető jellemzők alapján ragadják meg. Bár mindkét nyelv alkalmazza a JÓ FÉNY szerkezeti metaforát frazémáiban az ember pozitív érzelmeinek leírására, ezt többnyire eltérő módon teszi. Az egyetlen érintkezési pont abban található, hogy mindkét nyelv a boldog ember mosolyát (amely ugyanis a boldogság elsődleges mimikai mutatója) metaforizálja fényforrásként. Ebben az összefüggésben az arckifejezés metonimikus viszonyban áll a kifejezendő érzellemmel (AZ ARCKIFEJEZÉS AZ ÉRZELEM HELYETT), és közvetítőként szerepel a POZITÍV ÉRZELMI ÁLLAPOT céltartomány és a FÉNY forrástartomány között, így metafora és metonímia is közrejátsszik a jelentésszótárakban. Az ide sorolható frazémák a következők:

(46) magy. *ragyog valakinek az arca*

(47) ném. *von einem Ohr zum anderen strahlen* (= 'az egyik fülétől a másikig sugárzik')

(48) ném. *(bis) über beide Backen strahlen* (= 'mindkét orcáján végig sugárzik')

(49) ném. *strahlen wie ein Honigkuchenpferd* (= 'sugárzik, mint egy mézeskalácsló'⁴⁰)

A magyar (50)-es frazéma is hasonlóan alkalmazza a FÉNY forrástartományt, ám nem kizárólag a mosoly kerül általa leírásra, hanem a boldog ember teljes arcmimikája veszi át a fény fizikai jellemzőit:

(50) magy. *felderül/ felragyog valakinek az arca*

A magyar nyelv ezen kívül a frazémáiban a szemet is alkalmazza, mint az ember érzelmi állapotának jelentős indikátorát (mivel a szemet a lélek tükrének tartjuk). Az ember szemét ezekben a frazémákban TARTÁLYként konceptualizáljuk, amely magában tartalmazhatja az embernek fényként konceptualizált pozitív érzelmeit. Amennyiben ez a tartály kiürül, ugyanis amennyiben a fény

⁴⁰ A mézeskalácsló gyerekeknek szánt, ló formájában elkészített mézeskalács, amelynek általában hátrahúzott szája van, és így azt a látszatot kelti, mintha mosolyogna. Mivel emiatt azt a benyomást kelti, mintha örülne annak, hogy megeszik, negatív értelemben is alkalmazható a frazéma, miközben egy kissé buta, együgyű ember jellemzésére szolgálhat. (REDENSARTEN-INDEX http://www.redensarten-index.de/suche.php?suchbegriff=~~strahlen%20/%20grinsen%20/%20sich%20freuen%20wie%20ein%20Honigkuchenpferd&suchspalte%5B%5D=rart_ou)

elhagyja az ember szemét, az metaforikusan negatív érzelmek előtörésére utal. Ebben a kontextusban a SÖTÉTSÉG fogalma képezi a forrástartományt, amelyet a NEGATÍV ÉRZELMI ÁLLAPOT céltartománnyal párosítunk, viszont csak inferenciális úton vesz részt a konceptualizációs folyamatban:

(51) magy. *kigyúl a fény valakinek a szemében*

(52) magy. *kialszik a fény valakinek a szemében*

(53) magy. *visszatér a fény valakinek a szemébe*

Az (54)-es frazéma továbbá az embernek egész személyiségét (tekintettel a személy átlagos érzelmi állapotára) metaforizálja fényesként annak kifejezésére, hogy valaki mulatságos, szórakoztató személy. Ebben a frazémában továbbá a test alakja, illetve az arc metonimikusan helyettesítik az egész személyt a RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT viszony alapján:

(54) magy. *fényes pofa/ alak*

Egy további érintkezési pont a magyar és a német frazémák között abban található, hogy kifejezhetik a személy jelenlegi kedvét. Ezt azonban különböző képekkel teszik, ugyanis míg a magyar (55)-ös példában csupán fényesnek jellemezzük az ember kedvét, addig a német (56)-os példa az ember egész testét TARTÁLYKÉNT konceptualizálja, amely a fényt (a pozitív érzelmeket) magában hordozza, és ez a pozitív érzelmi állapot úgy válik láthatóvá, hogy a fény a tartályból kisugárzik:

(55) magy. *fényes kedvében van*

(56) ném. *jemandem scheint die Sonne aus dem Arsch* (= 'a valagából süt valakinek a Nap')

Végül a németben a jellemzett érzelmi állapot két vagy több személy között fennálló hangulat formájában is előfordulhat. Ebben az esetben nem az ember testét vagy hangulatát jellemezzük a képi szinten fényesnek, hanem az interperszonális atmoszférát konceptualizáljuk napsütéses időjárásként. Mivel azonban az (57)-es példában ezt a napsütést hiúnak jellemezzük, irónikus értelmezhetőséget kap a kifejezés, így azt a jelentést fejezi ki, hogy kétségbe vonható a harmónia két vagy több személy között:

(57) ném. *es herrscht eitel Sonnenschein* (= 'hiú napsütés uralkodik')

3. 3. AZ ÉLET FÉNY

Azok a metaforikus frazémák, amelyek az ÉLET fogalmát konceptualizálják a FÉNY fogalma segítségével sem a TUDÁS LÁTÁS, sem a JÓ FÉNY szerkezeti metaforákat nem veszik konceptuális alapként. Az ide tartozó metaforák mindkét nyelvben ugyanazt a képet alkalmazzák az ÉLET (illetve a HALÁL) kifejezésére,

még hozzá egy fényforrás világítását, illetve annak kialakítását. Ez a fényforrás a magyarban minden esetben, valamint a németben a legtöbb esetben egy gyertya, mely amíg ég, metaforikusan az életet jelképezi – az égés folyamatának megszűnése pedig a halál bekövetkezésére utal. Az ide sorolható frazémák tulajdonképpen eufemizmusoknak tekinthetők, amelyek A HALÁL EGY SOROZATNAK/ FOLYAMATNAK VÉGE⁴¹ fogalmi metafora segítségével enyhítik a halál gondolatát. A gyertya lángja azért képes metaforikusan jelképezni az ÉLET fogalmát, mert a gyertya folyamatos égése annak rovidülésével jár együtt, ami az élet temporális korlátozottságára asszociál. Továbbá, amíg a gyertya ég, a láng dinamikusan mozog, hőt bocsát ki és fényt sugároz, ami éles ellentétet képez ezeknek a jelenségeknek a hiányával, amennyiben a gyertya kialszik, és ennek köszönhetően egyértelmű párhuzam vonható az ÉLET-HALÁL antitetikus fogalompárral. Azonban kizárólag a magyarban található olyan frazéma, amelyben a gyertya önmagától alszik el, azaz amelyben az ember külső behatás nélkül távozik el az élők sorából:

(58) magy. *elalszik/ kialszik valakinek a gyertyája*

A németben minden esetben, valamint a magyar (59)-es példa esetében a fényforrás nem önmagától alszik el, hanem külső behatás miatt, ugyanis ezeknek a frazémáknak a képi szintjén valaki eloltja a gyertyát, ami szemantikailag gyilkosságot fejez ki (mivel a behatás nélkül a fényforrás még nem aludt volna ki):

(59) magy. *eloltották valakinek a gyertyáját*

(60) ném. *jemandem die Kerze/ die Kerzen auspusten/ ausblasen*
(= ‘valakinek elfújja a gyertyáját/ a gyertyáit’)

(61) ném. *jemandem das Licht/ Lebenslicht auspusten/ ausblasen*
(= ‘elfújja a fényét/ az életfényét valakinek’)

Bár a német (61)-es példában a lexikális szinten a fényforrás nem fordul elő egyértelműen egy gyertya alakjában, ez mégis kikövetkeztethető a fényforrás eloltásának módja alapján, amit az *auspusten/ ausblasen* (‘elfúj’) igék fejeznek ki.

A németben létezik egy további frazéma, amely hasonló módon konceptualizálja az ÉLET-HALÁL fogalompár viszonyát, ám abban különbözik az előző példaktól, hogy nem a gyertya segítségével teszi ezt, hanem egy definiálatlan, lekapcsolható fényforrással (ami elsősorban az elektromos lámpa jellegzetessége):

(62) ném. *jemandem das Licht ausknipsen* (= ‘lekapcsolja a fényét valakinek’)

⁴¹ PÁPISTA 2015. 118.

A fény lekapcsolása ebben a kontextusban úgy értelmezendő, hogy az embernek szüksége van fényre, hogy egy aktivitást sikeresen végrehajthasson (ez a csupán inferenciális úton értelmezhető aktivitás az életet jelképezi), és ha megszűnik a fényforrása, akkor azt az aktivitást a sötétség miatt meg kell szakítania (tehát a figuratív jelentés szintjén meghal).

3. 4. AZ ENGEDÉLY ZÖLD FÉNY; A TILALOM PIROS FÉNY

Ezek a szerkezeti metaforák egyedi jelenséget képviselnek a FÉNY fogalmát illetően, mivel nem tekinthetők A TUDÁS FÉNY; A TUDATLANSÁG SÖTÉTSÉG, illetve A JÓ FÉNY; A ROSSZ SÖTÉTSÉG metaforadichotómiák derivátumainak. Ezeknek a metaforáknak az eredete a villanyrendőr különböző színeivel áll összefüggésben – a zöld szín ugyanis annak jelzésére szolgál, hogy tovább vezethetjük a járműnkét, a piros szín pedig annak jelzésére, hogy meg kell állnunk. Ilyen értelemben ezek a színek szimbolikus jelentést hordoznak, amelyek csak meghatározott kontextushoz köthetőek – a forgalomhoz. Ezekben a metaforákban a színek szimbolikus jelentése képviseli a forrástartományt. Érdemes figyelembe venni, hogy ezeknél a metaforáknál, akár A TUDÁS FÉNY ÉS A JÓ FÉNY szerkezeti metaforáknál metonimikus alapról beszélhetünk. A (villanyrendőr)fények csak jelentéseik absztrahálásával tudják felvenni a forrástartomány szerepét – a forrástartomány és a céltartomány fogalmai így eltérő taxonómiai hierarchiákhoz tartoznak, mivel jelentéseik a frazémákban kiterjednek a FORGALOM kognitív modellen túl.

A frazémákban, amennyiben valaki zöld fényt kap valaminek lebonyolítására, akkor valójában engedélyt kapott arra. Továbbá a németben ezt az engedélyt nem csak kapni, hanem adni is lehet zöld fény formájában. A legjelentősebb különbség a magyar és a német nyelv között az, hogy míg a magyarban csak a zöld fény fordul elő, a németben a piros fény is használatos tilalom kifejezésére. A szóban lévő frazémák a következők:

(63) magy. *zöld fényt kap*

(64) ném. *grünes Licht haben* (= 'zöld fényvel rendelkezik')

(65) ném. *jemandem grünes Licht geben* (= 'zöld fényt ad valakinek')

(66) ném. *rotes Licht für ...* (= 'piros fény ...-nak/-nek')

4. Összefoglalás

A FÉNY fogalmával kapcsolatos metaforikus frazémák elemzése a magyar és a német nyelvben a következő szerkezeti metaforák posztulálását eredményezte:

A TUDÁS FÉNY; A TUDATLANSÁG SÖTÉTSÉG

→ A VÉLEMÉNYEZÉS FÉNY

→ A NYÍLVÁNOSSÁG FÉNY

A JÓ FÉNY; A ROSSZ SÖTÉTSÉG

→ A POZITÍV ÉRZELMI ÁLLAPOT FÉNY

AZ ÉLET FÉNY; A HALÁL SÖTÉTSÉG

AZ ENGEDÉLY ZÖLD FÉNY; A TILALOM PIROS FÉNY

A felsorolt szerkezeti metaforák közül mindegyik előfordult mindkét nyelvben, ami lényeges konceptualizációs hasonlóságokra utal a FÉNY fogalmát illetően a két nyelv metaforikus frazémáiban. Az elemzés során posztulált fogalmi metaforák kategóriájuk szempontjából mind szerkezeti metaforákat képviselnek. Emellett, frazémától függően a FÉNY és a SÖTÉTSÉG fogalmi ontológiai státust is ölthettek, mint amilyenek a TARTÁLY ontológia (mindkét fogalom esetében) és az ANYAG ontológia (csak a FÉNY esetében).

Arra a következtetésre jutottunk, hogy a frazémák többségénél a fény és a sötétség egyaránt részt vesznek a konceptualizációs folyamatban két ellentétes, de egymást mégis kiegészítő szerkezeti metafora dichotómiájának formájában - ezek a TUDÁS FÉNY és a TUDATLANSÁG SÖTÉTSÉG, valamint a JÓ FÉNY és a ROSSZ SÖTÉTSÉG dichotómiák. Számos esetben ha csak a FÉNY fogalma volt jelen a frazéma lexikális szintjén, a SÖTÉTSÉG fogalmának inferenciálisan mégis aktiválódnia kellett a konceptualizáció folyamán, mivel ezek a fogalmak sok esetben csak szimultán aktiválás által tudják alkotni a frazéma szemantikáját.

Ami a posztulált szerkezeti metaforák természetét illeti, szükséges kihangsúlyozni, hogy a TUDÁS FÉNY, a JÓ FÉNY és az ENGEDÉLY ZÖLD FÉNY; a TILALOM PIROS FÉNY szerkezeti metaforák (tehát mindegyik AZ ÉLET FÉNY metafora kivételével), korrelációs metaforákat képviselnek, amelyek metonímián alapulnak. Ez a fény fizikai természetével magyarázható, mivel olyan jelenségről van szó, amelyet vizuális úton észlelünk, és ennek a vizuális percepciónak két konceptuálisan releváns hatása van az emberre. Elsősorban, a látásnak köszönhetjük a világról alkotott tudásunk jelentős részét, ami a LÁTÁS A MEGÉRTÉS HELYETT metonímia alapja, és erre a metonímiára épül (a céltartomány absztrahálása által) a TUDÁS LÁTÁS elemi metafora, amelynek alárendelt derivátuma a TUDÁS FÉNY szerkezeti metafora. Másodsorban, mivel a fény az embernek

évezredekén keresztül bizonyos egzisztenciális biztonságot nyújtott a sötétséggel ellentétben, pozitív érzelmeket vált ki belőlünk (ellentétben a sötétséggel, amely ösztönszerűen negatív érzelmeket idéz meg, mint amilyenek a félelem és a bizonytalanság), ami A FÉNY A POZITÍV REAKCIÓ HELYETT (OK OKOZAT HELYETT) metonímia alapja, amely továbbá A JÓ FÉNY szerkezeti metafora alapja. A villanyrendőr által motivált metaforák azonban másféle korreláción alapulnak, amelynél a villanyredőr színeinek (kulturálisan meghatározott) szimbolikus jelentései absztrahálással jelentésbővülésen mennek keresztül, aminek köszönhetően meghaladják az eredeti fogalmi keretük korlátait.

Szakirodalom, frazématárak

Frazématárak

Magyar nyelvű frazématárak

- BÁRDOSI 2004 Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező ésfogalomköri szótára. Szerk.: BÁRDOSI Vilmos. Budapest, 2004.
- FORGÁCS 2004 Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemléltetve. Szerk.: FORGÁCS Tamás. Budapest, 2004.
- O. NAGY 1985 Magyar szólások és közmondások. Szerk.: O. NAGY Gábor. Budapest, 1985.
- T. LITOVKINA 2005 Magyar közmondástár. Közmondások értelmező szótára példákkal szemléltetve. Szerk.: T. LITOVKINA, Anna. Budapest, 2005.

Német nyelvű frazématárak

- DUDEN 1998 Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten. Mannheim, Dudenverlag, 1998.
- HANSEN–MATEŠIĆ–PETERMANN–RITTGASSER–STEIGER–ZIMANJI–HOFER 1988 Kroatisch-deutsches phraseologisches Wörterbuch. Hrsg.: HANSEN, Renate–MATEŠIĆ, Josip et al. München, 1988.
- MRAZOVIĆ–PRIMORAC 1981 Deutsch-serbokroatisches phraseologisches Wörterbuch. Deutsche Idiomatiche Wendungen und ihre serbokroatischen Entsprechungen. Hrsg.: MRAZOVIĆ, Pavica–PRIMORAC, Ružica. Beograd, 1981.

Szakirodalom

- BURGER 2003 BURGER, Harald: Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen. 2. Auflage. Berlin, 2003.
- DIRVEN 2003 DIRVEN, René: Metonymy and metaphor: Different mental strategies of conceptualisation. In: Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast. Eds.: Dirven, René - Pörings, Ralf. Berlin - New York, 2003. 75-112.
- DOBROVOL'SKIJ-PIIRAINEN 2005
DOBROVOL'SKIJ, Dimitrij - PIIRAINEN, Elisabeth: Cognitive theory of idiom and metaphor analysis. In: Jezikoslovlje 6. (2005) 1. sz. 7-35.
- DOBROVOL'SKIJ-PIIRAINEN 2009
DOBROVOL'SKIJ, Dimitrij - PIIRAINEN, Elisabeth: Zur Theorie der Phraseologie. Kognitive und kulturelle Aspekte. Tübingen, 2009.
- FLEISCHER 1982 FLEISCHER, Wolfgang: Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache. Leipzig, 1982.
- GIBBS 2014 GIBBS, Raymond W.: Why Idioms Are Not Dead Metaphors. In: Idioms. Processing, Structure, and Interpretation. Eds.: Cacciari, Cristina-Tabossi, Patrizia. New York, 2014. 57-77.
- GRADY 1997 GRADY, Joseph: Foundations of Meaning. Primary Metaphors and Primary Scenes. PhD thesis. University of California at Berkeley, 1997. 188-213
- GRADY 2007 GRADY, Joseph E.: Metaphor. In: The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics. Eds: Geeraerts, Dirk-Cuyckens, Hubert. New York, 2007. 188-213.
- KÖVECSES-BENCZES 2010
KÖVECSES Zoltán - BENCZES Réka: Kognitív nyelvészet. Budapest, 2010.
- KÖVECSES 2013 KÖVECSES, Zoltán: The Metaphor-Metonymy Relationship. Correlation Metaphors Are Based on Metonymy. In: Metaphor and Symbol 28. (2013) 2. sz. 75-88.
- LAKOFF-JOHNSON 1980
LAKOFF, George-JOHNSON, Mark: Metaphors We Live By. Chicago and London, 1980.
- LAKOFF 1993 LAKOFF, George: The contemporary theory of metaphor. In: Metaphor and Thought. Eds.: Ortony, Andrew. Cambridge, 1993.

- PALM 1995 PALM, Christine: *Phraseologie. Eine Einführung.* Tübingen, 1995.
- PÁPISTA 2015 PÁPISTA Zsolt: A halál fogalmával kapcsolatos eufemizmusok konceptualizációja a német és a magyar nyelvben. In: *Tanulmányok 2014* (2015) 2. sz. 109–124.
- REDDY 1993 REDDY, Michael: The Conduit Metaphor. In: *Metaphor and Thought.* Ed: Ortony, Andrew. Cambridge U.K., 1993. 164–201.
- RIEMER 2003 RIEMER, Nick: When is a metonymy no longer a metonymy? In: *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast.* Eds.: Dirven, René - Pörings, Ralf. Berlin-New York, 2003. 379–406.
- SCHWARZ-FRIESEL 2007 SCHWARZ-FRIESEL, Monika: *Sprache und Emotion.* Tübingen, Basel, 2007.

Internetes frazématár

REDENSARTEN-INDEX

<http://www.redensarten-index.de> [megtekintés időpontja: 2016. 03. 30.]